

Литератори като политици. Политици като литератори

Първите петима писатели пред Народния съд

Пламен Дойнов

В началото не са особено ясни целите на извършваните арести през септември-ноември 1944 г. – дали се правят, за да бъдат отвлечени и убити задържаните лица или за да се превърнат по-късно в подсъдими пред проектирания Народен съд. Така се случва с писатели, литератори и журналисти, които между септември и ноември поемат към неизвестността. Едни от тях „изчезват безследно“ и на подсъдимата скамейка сядат само сенките им, за да получат *задочно* присъди. Други просто „изчезват“ или констатират смъртта им след зверски побои. И не стигат до съд. Трети имат неясния „късмет“ все пак да оцелеят в арестите, за да бъдат съдени и осъдени. Четвърти – след проведени разпити и дознания – са пуснати на свобода, за да ги пратят след това в концлагери или *по чудо* да ги оставят на мира и да започнат свой следващ живот.

Но има и такива *хора на словото*, които са задържани в друго качество – политици и държавници, заемали длъжности, заради които ги изправят пред първите гва върховни състава на Народния съд. Сред тях личат регентът и министър-председател Богдан Филов, външният министър Димитър Шишманов, просветните министри Борис Йоцов и Михаил Арнаудов, депутатът Тодор Кожухаров – това са най-популярните имена, оставили трайни следи и в литературата, науката, журналистиката.

Първите четирима към момента на арестуването си дори членуват в СБП. Ползват се с репутация на доказани автори. Разбира се, поне *по закон* те отговарят пред Народния съд не заради написаното от тях, а заради политическите решения, които са вземали след 1941 г. В качеството си на регенти, министри, депутати. Част от тези хора (Филов и Шишманов) са в групата, отведена в Москва за разпити и престояла около гва месеца в бившата лятна къща на княз Голицин¹ в очакване на решението на *победителите* дали доскорошните български властици да бъдат съдени от международен съд². В крайна сметка ги връщат в София и те очаквано поемат по *основния коридор* на Народния съд: осъдени на смърт от Първи и Втори състав са Филов, Йоцов, Шишманов и Кожухаров, а Арнаудов – на доживотен затвор.

Без тук да се занимаваме с техните биографии на пишещи хора, ще отбележим накратко и пред скоби как случващото се с тях около Народния съд се отнася към напреженията между политиката и литературата тогава и как *словото* се превръща в полуразрушен мост, свързващ различните им образи на писатели и на политици. Това най-ясно личи при проследяване на линиите на техните защиты пред „народното правосъдие“.

*

За **Богдан Филов** е най-трудно да преразпредели своите социални и професионални роли. Впрочем той не се и опитва. За всички Филов е регент и премиер, чиято професионална класа и международна известност като историк и археолог вече бледнеят пред отговорността му на държавник, с когото през 1941–1944 г. пряко

са свързани почти всички актове на българската външна и вътрешна политика. Той е задържан във вилата на Турската легация в Чамкория на 13 септември (заедно с

^[1] За пребиваването на бившите регенти и част от бившите министри в СССР през октомври-декември 1944 г. вж. Муравиев, Константин. *Събития и хора. Спомени*. Български писател. С., 1992, с. 462–505.

^[2] За колебанията и неяснотата кой и как ще съди групата от бивши регенти и министри вж. шифрованото питане на Трайчо Костов към Георги Димитров от 26 ноември 1944 г. („Кой и как ще съди княз Кирил, Филов, Божилов и другите, които са взети под съветско наблюдение. Ние не можем да не ги съдим. Ще ги доведат ли тук, или трябва да ги съдим задочно?“)

в: Дирижирането от Москва на масовите убийства „Революционната чистка“) и „Народния съд“ през есента на 1944 г. в телеграмите на Георги Димитров и Трайчо Костов („Спиридонов“)...

съд изцяло се насочва към изясняване и преценяване на дейността му като премиер и регент. Непосредствено преди началото на разпита на 12 януари 1945 г. съдията Ст. Манов дори изяснява необходимостта от *бърза процедура*: понеже пред тях се изправят „хора, вината на които е известна на целия народ“, не трябва да им се задават „излишни подробни въпроси“⁴. Щом *вината е известна* на всички, остава само да бъде демонстрирана пред публиката.

Литературна сянка хвърля донякъде дневникът на Филов, иззет от „народните обвинители“ в ръкопис, използван като *доказателство* в процеса. Така *частното* слово също се остойностява политически. Откъси от дневника не просто се цитират в Съдебната палата, но и се появяват преди това във вестниците⁵. Народният обвинител Георги Петров показва на Филов *11 панки с ръкописи*. Подсъдимият ги разпознава като *свои*, но настоява пред съда, че това са просто бележки (*pro memoria*), чрез които един ден е възнамерявал да възстанови фактите – без преценки за хора и събития, без позиции по важни въпроси и без интимни мисли⁶, без изложения, които да реконструират цялостния свят на неговата персона от близкото минало. За Филов дневникът е своеобразна помощна, *външна памет*. За обвинителите обаче това е ресурс от „искрени“, интимни текстове, от чиито подбрани фрагменти може да бъде конструирана в слово публичната личност на бившия регент и премиер. Както обвинителите и съдиите, така и част от съподсъдимите колеги на Филов се опитват да изясняват редица факти и обстоятелства, да ги *проверяват*, позовавайки се на дневниковите записки. Окуражени са от заявлението на бившия регент, че *не оспорва нищо от онова, което е писано в дневника*. Нещо повече, председателят на съда Богдан Шулев, прекъсвайки един от адвокатите, вмията: „Ако ние не разпитваме подсъдимия проф. Филов подробно, то е, защото всичко е осветлено и имаме неговия дневник“. Край. Животът на един политик и държавник, автор на научни трудове, може да се сведе до *признанията му* в един дневник. Смъртта може да влезе, а дневникът да излезе в книга едва през 1986 г., но скоро тиражът му да бъде иззет и заключен в „затвора за книги“ в Сливен, за да се появи в ново издание през 1990 г. Ситуацията с разпита на **Борис Йоцов**, професор, славист и изследовател на Българското възрождане, секретар на министерството на народното просвещение и просветен министър в кабинетите на Б. Филов и Д. Божилов, е подобна. Фокусират се само върху отговорността му като член на съответните правителства, засягайки бегло ангажиментите му, когато за кратко оглавява Дирекцията на националната пропаганда⁷. Към писмените доказателства в своя полза проф. Йоцов се опитва да приложи и страници от студията си за Нешо Бончев (от 1943), около която според него бил повдигнат въпрос относно позицията му за „германския натиск на изток“⁸. Но и тази *литературна* подробност няма достатъчна политическа тежест, за да промени предопределената смърт.

^[3] Добри Божилов е бил министър на финансите и министър-председател, а Димитър Василев – министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството. Те и Богдан Филов са задържани в Чамкория от група милиционери, водени от главния секретар на външното министерство Евгени Каменов – вж. това съведение в: Пауновски, Иван. *Възмездieto*. [1988]..., с. 620–622.

^[4] Вж. *Протокол от 18 заседание на Първи върховен състав на Народния съд, 12 януари 1945 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 5, л. 1739.

^[5] Вж. например: *Из дневника на бившия м-р-председател и регент на България проф. Богдан Филов – Народен съд*, бр. 1, 18.12.1944.

^[6] Вж. *Протокол от 18 заседание на Първи върховен състав на Народния съд, 12 януари 1945...*, л. 1747.

^[7] Вж. *Протокол от 9 заседание на Първи върховен състав на Народния съд, 29 декември 1944 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 3, л. 784–817.

^[8] Вж. *Отговор на проф. г-р Борис Йоцов, 15 декември 1944 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 16, л. 253.

Добри Божилов и Димитър Василев³) и вниманието върху него бързо го превръща в *подсъдим номер едно*. Карикатури с неговия образ на „арестант“ изпълват пресата. Пропагандата го издига в ранг на военновременен *зъл гений* на българската политика. Разпитът му пред Народния

*

При другите трима литератори и публицисти, съдени като министри и депутати, *проблемът за словото* играе далеч по-съществена роля. Шишманов, Арнаудов и Кожухаров – всеки от тях с различен успех – представят собствените си фигури като неочаквано преминали от литературното поле на политическата сцена. И тримата настояват посвоему, че са пришълци от *другаде* в политиката и държавното управление.

Димитър Шишманов тръгва към Народния съд през *Москва*, т.е. престоява в компанията на бившите регенти и други министри достатъчно време, за да свикне с мисълта за предстоящата си участ. Дипломат от кариерата, който стига до поста външен министър в правителството на Д. Божилов (14 октомври 1943 г. – 1 юни 1944 г.) той е

сред *сигурните жертви* на „народната“ чистка. Около него обаче по време на процеса витае особено усещане за пропадане в неразбиране. Фигурата и думите му излъчват някаква отмала, нежелание за присъствие. Или по-точно, желание за присъствие *другаде*, поне на друг процес – онзи, който предстои през март и април 1945 г. пред Шести състав, насочен срещу писателите и журналистите. Но няма начин – литераторът и интелектуалец Шишманов е съден като *политик*. В свое приносно *първо* изследване Емил Ив. Димитров твърди, че „контроверзата, напреженията между литература и политика намират едно от най-„изчистените“ си трагични разрешения“⁹ тъкмо в казуса със съденето на Шишманов. Изследователят забелязва, че стратегията на защитата (в лицето на адвокат Михаил Балсамов) е „литературата да се изправи като аргумент срещу политиката“¹⁰, т.е. че „целта на неговия живот [на Шишманов – бел. м., П. Д.] е била литературата, а не политиката, в която той е бил въввлечен от обстоятелствата и помимо неговото желание“¹¹. Това е потвърдено от самия подсъдим по време на разпита:

„Аз министър не исках да стана. Аз бих молил съда да има предвид при преценката на моята дейност и моята литературна дейност, като човек.“

В подкрепа на защитната теза говорят няколко свидетели. Председателят на СБП Трифон Кунев заявява, че Шишманов е сред „много добрите български писатели“ и в съчиненията си застъпва един „прогресивен хуманизъм“. На въпроса обаче дали подсъдимият е „германофил“ Кунев отговаря, че е чувал да казват, че „служил на тази политика“¹². Първата жена адвокат в България и председателка на Българския народен женски съюз г-р Вера Златарева се опитва да разкаже по-подробно колко са ѝ допаждали творбите на Шишманов „Бунтовник“, „Хайлайф“, „Депутат Стоянов“ и др., но съдия Манов я прекъсва с изречението, че „съдят познава литературната дейност на подсъдимия“. После свидетелката споделя, че при една среща с Шишманов остава с впечатлението, че „той не е на мястото си като министър“, че „със съвестта си, с душата си се чувстваву другаде“¹³. Самият Шишманов се обръща към свидетелката Ана Каменова (съпруга на тозавашния външен министър Петко Стайнов) с молба *да характеризира литературната му дейност*. Тя щедро го описва като „талантлив писател, много културен, остроумен, с много човешко отнасяне към своите герои“; в писателската си дейност „няма никакви фашистки прояви“. Накрая Каменова акцентира: „Повече – човещина“¹⁴.

Разделянето на двата публични образа на Шишманов почти успява, но само в представата на защитата и в показанията на свидетелите. Въпреки усилията

^[9] Димитров, Емил. *Димитър Шишманов пред Народния съд. – Литературен вестник*, бр 38, 22 – 28.11.2006.

^[10] Пак там.

^[11] *Отговор на обвинителния акт от Михаил Балсамов, адвокат, 20 декември 1944 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 17, л. 256.

^[12] *Протокол от 20 заседание на Първи върховен състав на Народния съд, 16 януари 1945 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 5А, л. 2120.

^[13] *Протокол от 22 заседание на Първи върховен състав на Народния съд, 18 януари 1945 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 6, л. 2336.

^[14] *Протокол от 23 заседание на Първи върховен състав на Народния съд, 20 януари 1945 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 6, л. 2461–2462.

политическите обвинения да бъдат парирани с литературни аргументи, комуникационните връзки в съдебната зала се късат. Подсъдимият заявява, че *занятието му е писател*. Но говори *тихо*. Подканван е да се произнесе по-високо, но той отвръща, че просто така си говори – *тихо*. Настоява на позицията си на *спец*, т.е. на професионалист дипломат в правителството на Божилев. Дистанцира се от проявите на насилие в страната, проявявано от жандармерията и военните до есента на 1944 г. Смята, че участието на България в Трестранния пакт и във всякакви пактове за неприемливо, затова е бил *против*. Многократно коментира нежеланието си да стане министър. Но заявява, че щом е част от министерски съвет, „който е допускал такива действия, от които са пострадали невинни български граждани“, той е *готов да понесе своята отговорност*¹⁵. Все пак остава усещане за фрагментарност – и на съдебната комуникативна ситуация, и на публичния образ на Шишманов. Според оценката на Емил Димитров нещата изглеждат *страни*:

„Разпитът на Д. Шишманов прави изключително странно впечатление с почти пълното отсъствие на комуникация, стигащо в някои моменти до комизъм. По всичко личи, че Димитър Шишманов във всякакъв мисъл не е „на мястото си“ на процеса – всичко, дори и най-малките обстоятелства, като че се обръщат срещу него.[...] Не може да не направи впечатление слабата защита на Димитър Шишманов: той като че няма предварително изградена защитна стратегия, последователно прокарвана линия на поведение...“¹⁶

Всъщност това е *защитната стратегия* на Шишманов – да се заяви като професионалист дипломат, експерт и интелектуалец, известен писател с неутрални убеждения, който е споетян от политиката. Затова на разпита той говори *едва чуто*, уклончиво, понякога *без памет* за политическите подробности, които за съда са толкова важни. Но по същество подсъдимият почти се е самоизключил от средата – литератор, който сякаш се е отказал от словото и просто следва лаконично и неясно поставените му въпроси. Още в началото председателят на съда Шулев настоява: „Кажете конкретно какво?“, а Шишманов отвръща с въпрос: „Какво искате да кажа, г-н председателю“, за да чуе отново от Шулев абсурдисткото изречение: „Аз не разбирам Вие какво искате да кажете“¹⁷. Тези реплики, *изгубени в разпита*, всъщност намират обяснение в напълно различните светове, от които идват. Димитър Шишманов като че ли е избрал *да отсъства* от мястото на неравнопоставения разговор още няколко месеца по-рано. От мемоарите на Константин Муравиев научаваме, че при пребиваването им край Москва Шишманов *чете много, мечтае или дреме*; постоянно пие и това му служи „като упойка“. Ръцете му *треперят непрекъснато*. Страда от *паркинсонова болест* и директно е назван „алкохолик“. Респектура домакините си с невероятни познания „по езикови въпроси“ и с полиглотски способности, но отказва всякакви *политически разговори*. Често, унесен с часове, *пътува в мислите си* из познати места от своето минало – „един вид предсмъртна обиколка“, както я нарича. Споделя на Муравиев, че е решил пред съда *да мълчи*, за да не дава повод на „днешните еничари на перото“ *да се гаврят* с него¹⁸. И завършва:

„Аз вървя към примирение, примирение със смъртта. Човек знае, че ще умре, но обикновено това му се вижда далечно, в мъгла, незаслужаващо да спре мисълта му. Аз виждам смъртта близо. Искам и се старая да привикна с нея. Сполучил съм донейде да я гледам вече като нещо естествено. Като гойде, надявам се, че няма да се сепна.“

И това е линия на защита: самозатваряне приживе в отвъдно битие, постигнато като трансцендиране извън политическото чрез живот в литературата, но и чрез мълчание. Затова пред съда Шишманов изглежда някак неясен, отнесен, незапаметен и лаконичен. Често той се изключва от околния свят, за да съхрани достойнството на собствената си личност – писател, който изживява словото като истина, противопоставяйки го срещу лекомислието си да стане политик, но и срещу пустотата на политиката изобщо. Можем да го определим като пребиваване в човешка, но и в дискурсивна самота, в лишеност от език за разбиране. Изправянето му пред Народния съд просто окръгля самополагането му в безмълвие.

В деня на произнасяне на присъдата на 1 февруари 1945 г. при влизане в съдебната зала около 4 часа следобед Шишманов моли Муравиев да му цитира *нещо подходящо*. Помоленият спътник се сеща за една мисъл на Паскал (не уточнява коя) и за първата строфа от „La jeune captive“

^[15] Вж. Протокол от 18 заседание на Първи върховен състав на Народния съд, 12 януари 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 5, л. 1849.

^[16] Димитров, Емил. Димитър Шишманов пред Народния съд...

^[17] Вж. Протокол от 18 заседание на Първи върховен състав на Народния съд, 12 януари 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 5, л. 1845.

^[18] Вж. Муравиев, Константин. Събития и хора. Спомени..., с. 464–467.

(„Младата пленница“) от Андре Шение¹⁹. Знаменателно. Стихотворението е написано в затвора от френския поет, екзекутиран в последните дни на яacobинския терор (25 юли 1794). Последните два стиха на строфата гласят: *Колкото и тежък или скучен да е този час,/ все още не искам да умирам*.

Муравиев свидетелства, че Димитър Шишманов е тръгнал „спокойно към смъртта, без да знае пътя...“²⁰. Но вече сме сигурни, че не е нужно да е познавал пътя, защото от месеци смъртта е била неотлъчно до него, до може би най-самотната жертва на Народния съд.

Арнаудов успява да удържи целостта на личността си, своя професионален и морален интегритет. Създава впечатление за откритост и за отсъствие на каквато и да било гузност от своето участие във властта. Щом чува сутринта на 17 септември 1944 г. по радиото, че министрите и депутатите, които *все още не са потърсени* (т.е. арестувани), трябва да се явят „за справка“, академикът отива същия ден доброволно – заедно със съпругата и дъщеря си – в хотел „Славянска беседа“²¹, където се помещава щабът на Народната милиция в София. По-късно в показанията си, писани в Централния софийски затвор, като често изтъква стремежа си да върви *по пътя на дълга* при поемането на министерския пост, Арнаудов настоява, че дейността му в кабинета на Багрянов е „продуктувана от начало и до край“ от *съзнанието му на гражданин*, който и в тази област се стреми „да прояви същата преданост към народа“, към която се е домогвал „и в научната си работа в течение на 44 години“²².

Преди и по време на процеса Арнаудов не шикалкави, не изпада в дребнотемие, не лавира с оправдателни тълкувания на едно или друго свое действие. Изтъква, че като министър възобновява след продължителното прекъсване учебните занятия и прекратява насилническите действия в училище. Свидетелите му съобщават за множество негови застъпничества и ходатайства за комунисти и техни близки в началото на 40-те – за освобождаване от лагер, за намиране работа и уреждане на назначения в университета. Същевременно още във възраженията си на обвинителния акт Арнаудов настоява, че правителството, в което участва, води съвсем различна политика спрямо предишните кабинети – поема курс към омиротворяване на страната, смекчава или дори отменя мерките срещу легалната и нелегалната опозиция, работи за постигане на „лоялен неутралитет“, *примирие* със САЩ и Великобритания, „тесни приятелски връзки с Русия“ и т.н.²³ Разбира се, той е улеснен от самите действия на Багряновото правителство – курс към снемане на антагонистичните противопоставяния в българското общество и приемане на конкретни решения за извършване на „завой“ във външната политика. Същевременно, макар че не бяда от поемане на *солидарна отговорност* при формулиране на политиката на кабинета, Арнаудов следва линия на ясно *индивидуализиране* и открояване на личните ангажменти при изпълнението на тази политика. Вече постигнал личностно утвърждаване, той е сигурен, че никой не може да открие пукнатини в биографията му, нито разрыв между изговорено и извършено. Тезата му е ясна: правителството е гласувало *актовете на промяната*, а онзи от министрите, който не ги е приложил, трябва да отговаря *лично*. В защитната си реч единият от адвокатите – Вълчев, акцентира върху несъстоятелността на очакването Арнаудов да носи *съвкупна отговорност* заедно с останалите министри от кабинета на Багрянов, защото неговият довереник не е „първеню в политиката“ или „случайна личност“, а „оформена цялостна личност“²⁴.

^[19] Пак там, с. 468.

^[20] Пак там.

^[21] Вж. това сведение в: Димитров, Емил. Досието на Михаил Арнаудов. Вулкан 4. С., 2007, с. 40.

^[22] Протокол разпит на Михаил Арнаудов, 21–22 ноември 1944 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 19, л. 77.

^[23] Вж. Възражения от Михаил П. Арнаудов на обвинителния акт, 15 декември 1944 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 19, л. 82–83.

^[24] Вж. Протокол от 30 заседание на Първи върховен състав на Народния съд, 29 януари 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 9, л. 3418.

Митинг в подкрепа на Народния съд

В анализа си на участието на Михаил Арнаудов в политическата „пиеса“ *Народен съд* Емил Димитров уместно забелязва, че академикът е „сред малцината, изградили *стратегия на защита*, последоватено спазвана и развивана“, без да се подпада на „измамно-привлекателната възможност да се защитава от обвиненията като интелектуалец, учен, писател и пр.“, „говори и пише като политик, а не като учен, и отговаря на обвиненията по същество; „израе“ на терена, на който е поставен“²⁵. Това е точно така. Демонстрира особен тип *изчистено* говорене, опиращо се на факти и конкретни коментари. Провежда последователно *изясняване* на обстоятелства и на собствената си позиция. И все пак тъкмо заради целостта на личността си Арнаудов използва капитала на учен и писател, за да доукрепи присъствието си в политиката. Впрочем „използва“ едва ли е точната дума. *Литераторът Арнаудов* е естествен гарант на действията на *политика и просветния експерт Арнаудов*. И при разпита му, и при произнасяне на последната му дума често се припомнят заслугите му на изследовател на литературното минало и 18-годишното редактиране на сп. „Българска мисъл“, отличаващо се с толерантност към различни идеологически възгледи, което Арнаудов обобщава: „... не съм делил хората на леви и десни, а на талантливи и бездарни, едно разделение, коетои ми се струва, че [е] едничкото правилно“²⁶. В начално-финалната рамка на *последната си дума*, изправен пред неизвестността на съдебното решение, Арнаудов едновременно прави *равносметка* и набелязва *програма* за личностно себеустояване – на писател и гражданин:

„Прекарах повече от 40 години в кабинетен труд, посвещавайки всичката си духовна енергия на научни изследвания. Проучвах културни, литературни и исторически въпроси, които засягаха съдбата на народа ни в трудни времена, неговото богато и разнообразно творчество, неговите героични представители в борба срещу тъмните сили, потискали го морално и социално в течение на векове. Работих със себеотрицание и с ясно съзнание, че служа на мисията на българина – на българина, като носител на напредничави стремежи и като член на европейското семейство народи, достоен за по-добра участ.[...] Било в кабинета на министрите, било в управата на просветното министерство, аз не поставих подписа си нито под един акт, който догонва ограничение или потъпкване на народните свободи и права. Наопаки, като човек с подчертани демократични идеи и идеали, аз подпомагах общите усилия на правителството за въдворяване на законност и прокарване на необходимите реформи, за да се стигне до благополучен изход от нетърпимото и страшно положение на страната ни. Може би съм грешил неволно в някои свои дела, но никога не съм изневерявал в мисълта си на великите завети на Бозвели и Раковски и на техните достойни ученици Ботеф и Левски...“²⁷

Образите на писателя, учения, редактора преливат *непротиворечиво* в образите на демократа, родолюбца, европейца. Не че липсват напрежения между тях. Колебанията обаче бързо се разрешават в полза на целостта. В писмените си свидетелства пред съда екзарх Стефан, макар да заявява, че *министерстването* на Арнаудов му е „непонятно с оглед на колосалните му книжовни трудове“, бързо уравновесява наблюденията си с твърдението, че изследванията му са „образците на литературно художество, човечност и пламенно родолюбие“, което е в синхрон с идеята на подсъдимия за „всенародно правителство“²⁸.

Образите на писателя, учения, редактора преливат *непротиворечиво* в образите на демократа, родолюбца, европейца. Не че липсват напрежения между тях. Колебанията обаче бързо се разрешават в полза на целостта.

В писмените си свидетелства пред съда екзарх Стефан, макар да заявява, че *министерстването* на Арнаудов му е „непонятно с оглед на колосалните му книжовни трудове“, бързо уравновесява наблюденията си с твърдението, че изследванията му са „образците на литературно художество, човечност и пламенно родолюбие“, което е в синхрон с идеята на подсъдимия за „всенародно правителство“²⁸.

^[25] Димитров, Емил. Досието на Михаил Арнаудов..., с. 48–49.

^[26] Протокол от 14 заседание на Първи върховен състав на Народния съд, 5 януари 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 4, л. 1313.

^[27] Протокол от 31 заседание на Първи върховен състав на Народния съд, 30 януари 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 9, л. 3647–3648.

^[28] Свидетелски показания на екзарх Стефан Български, януари 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 12, л. 66.

Литератори като политици...

от стр. 13

Позициите в литературното поле на Арнаудов неизбежно аргументират политическата му зрелост. В мотивите си за смяната на свидетеля Людмил Стоянов с проф. Андрей Стоянов подсъдимият посочва, че „в книгите и университетските ми лекции не са застъпвани от мен никакви фашистки тенденции“, че „съм бил винаги в помощ на млади и учени хора с леви и прогресивни убеждения“, а „в моите литературни трудове не съм прокарвал никакви реакционни и назадначиви идеи“²⁹. После самият проф. Стоянов свидетелства, че въпреки „упоритите покани“, М. Арнаудов е отказвал да чете лекции в Германия, защото това означавало „един политически ангажмент“, който *не искал да поеме*³⁰.

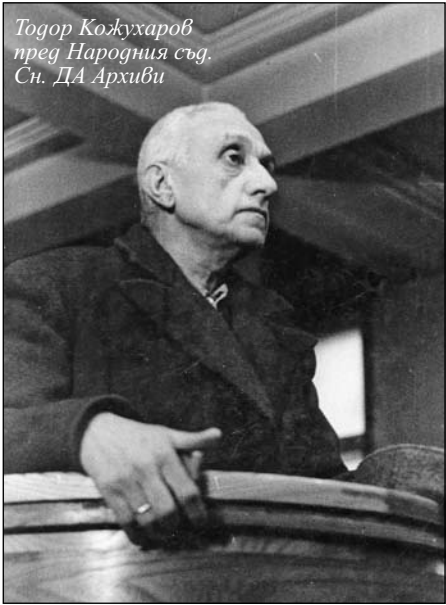
Съвсем логично защитниците на академика пледират за оправдателна присъда. От речта на адвокат Тома Константинов научаваме, че като доказателствен материал към делото е приложено течението на сп. „Българска мисъл“, както и писмо от Людмил Стоянов от 28 август 1944 г. До заемането на министерския пост Арнаудов „не е имал връзки с политическите среди“, а с „литературните среди, с писателските среди“ и *тъкмо затова* е поканен да оглави просветното министерство; бил противник на расистката теория и ратувал за сближение между балканските народи, а понякога „възхвалява постиженията“ на съветската наука и култура и на западните демокрации³¹.

За почти всички в залата е ясно, че съдят учен и писател, *човек на словото*, който в решителен (или в *неподходящ*) момент е станал политик. Но който има съзнанието, че не е допуснал политически грешки и не е престъпил границите на гражданския морал. Можем да гадаем дали присъдата „доживотен затвор“ е била *избоювана* от това достойно присъствие пред „народно правосъдие“ или предварително е била „калкулирана“ от инструкторите на Георги Димитров от Москва и от прословутото заседание на Политбюро на ЦК на БРП (к) от 20 януари 1945 г., когато са уточнени размерите на почти всички наказания, постановени от Първи и от Втори състав на Народния съд. Впрочем в Политбюро Трайчо Костов е категоричен за присъдите на министрите от кабинетa на Багрянов:

„За Багрянов, Сталийски, генерал Русев, Станишев и Драганов – смърт. За Колчев и Арнаудов – доживот; за останалите: Руси Русев, Дим. Савов и Хр. Василев – по-малко.“³²

Предопределено или не, доживотното наказание на Михаил Арнаудов в близък план изключва личността му и създаденото от нея от публичността и в частност – от литературното поле, но същевременно оставя отворена вратата за завръщане *след неопределено време*, давайки шанс на академика чрез дълголетието си да започне „втори живот“, а на комунистическия режим – да го използва в бъдеще за легитимация на културната си политика.

*

публицистичните му текстове. Кожухаров признава, че в парламента е подкрепил присъединяването на България към Тристанныя пакт, въпреки че е настоявал пред Филов за запазване на неутралитет във войната. Подчертава, че е бил болен през цялата 1942 г. и през повечето време на 1943 г. Настоява, че е гласувал против промените в Закона

²⁹ Заявление от Михаил П. Арнаудов, 17 декември 1944 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 19, л. 102.

³⁰ Протокол от 22 заседание на Първи върховен състав на Народния съд, 18 януари 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 6, л. 2382.

³¹ Вж. Протокол от 30 заседание на Първи върховен състав на Народния съд, 29 януари 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 9, л. 3414–3416.

³² Протокол № 7/20.01.1945 г. от заседание на Политбюро на ЦК на БРП (к) – ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 28, л. 4.

за защита на държавата и против приемането на Закона за защита на нацията. Подписва писмото на Димитър Пешев в защита на българските евреи, обявявайки, че не е антисемит и т.н.³³ Комунистическият депутат в XXV ОНС д-р Любен Дюкмеджиев дори свидетелства, че Кожухаров се обявява против преминаването на германските войски през България³⁴, а актуалният външен министър Петко Стайнов потвърждава, че през 1941 г. подсъдимият е поддържал „политиката на неутралитет“, а по вътрешната политика е бил „противник на правителството“³⁵. Фактологично погледнато, присъдата на Тодор Кожухаров не би трябвало да е *смъртна*, поне що се отнася до преценката на неговата парламентарна дейност между 1941 и 1944 г.

Но при Кожухаров ролята му на депутат остава в сянката на неговата журналистическа и писателска работа, при това – в широк времеви диапазон. Автор на въздействаща военна проза, на пътеписни, очеркови и фейлетонни текстове, събрани в няколко книги, той официално не е упрекван за тях, но те уплътняват публичната му фигура, създават му биография на десен политик и на антикомунист, близък до Александър Цанков. Заг гърба му стоят книги като „Червеният терор“ (1932; 1933) и „Червената чума: Какво носи болшеvizмът за духовната култура на човечеството“ (1932). Нищо че са публикувани извън времевия обсег на инкриминираните деяния. Между тях и прогерманските му статии от 40-те години произволното „народно правосъдие“ лесно може да изплете аргументи за смъртно наказание. Защото, както вече стана ясно, от него се търси отговорност в друго качество – на автор.

При разпита Кожухаров прави възможното, за да уточни политическите си позиции и поведение в парламента. Когато обаче се стига до изясняване на идеологическите му пристрастия, проявени в публикациите му, той прибъзва до разграничения, които не са в негова полза: например открито подчертава да не се смесва неговата *идейна пропаганда срещу комунизма* с пропагандата срещу „една велика държава Русия“; или изтъква как заради военновременната цензура не е било възможно нито един публицист или общественик „дейно и съществено да допринесе за вкарването на България в тази или онази страна“³⁶.

Съдът също е готов да го обвинява най-вече за словото му. Съдия Григоров констатира: „Вашата публицистична дейност мъчно е да я отделим от тая като народен представител. Те се сливат доста, преплитат се“, а един свещеник сред „народните съдии“ – Болчев – чете новогодишна статия на Кожухаров от 1 януари 1943 г. като „доказателство“ за антисъветските убеждения на подсъдимия. В статията се казва:

„И наистина, ако варварският болшеvizъм се разлее над Европа, ще изгаснат милиони коледни дръвчета, мрак ще проникне в милиони домове и огнища за изчезването на коледната радост от очите на милиони децаца, защото болшеvizмът е враг на религията, враг на всяка християнска радост, която свети в човешката душа, защото там, където стъпи неговият крак, хиляди храмове се разрушават и всички светини са осквернени.“

Кожухаров невъзмутимо отговаря, че има предвид „отношението към църквата в Съветска Русия, за което е много писано и говорено“. Обивинителят Вл. Димчев го напада, че книгата „Зад червената завеса“ е „най-голямата мръсотия против Съветска Русия“ и дава пример с друга статия от 6 октомври 1941 г., в която Кожухаров призовава читателите си да съдействат за „крайната победа“ над болшеvizма, определен за „общ враг на всички европейски народи“. Тежък уличаващ факт за „народното правосъдие“ е участието на Тодор Кожухаров в организираното от Немската служба по печата посещение на български журналисти на Източния фронт през есента на 1941 г., след което *Щабскапитан Копейкин* пише статии за масовия разстрел от НКВД на полски офицери в Катин. Към „греховете“ на неговото слово в „Слово“ се прибавят портретни очерци за Хитлер, Мусолини и прочее диктатори. Комунистическите водачи го забелязват още тогава и чрез гласа на Васил Коларов zakлеймяват автора като „мадамата от хитлеристкия публичен дом“ и „изкусна проститутка“³⁷. Подсъдимият няма как да не признае пред Народния съд, че има „лично отношение като общественик и журналист към комунизма и болшеvizма“, а позицията му от 20 години

³³ Вж. тези твърдения на Тодор Кожухаров в: Протокол от 9 заседание на Втори върховен състав на Народния съд, 29 декември 1944 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 47, л. 770–778.

³⁴ Вж. Протокол от 22 заседание на Втори върховен състав на Народния съд, 19 януари 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 55, л. 2286.

³⁵ Вж. Протокол от 23 заседание на Втори върховен състав на Народния съд, 18 януари 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 54, л. 2211, 2214.

³⁶ Вж. Протокол от 9 заседание на Втори върховен състав на Народния съд, 29 декември 1944 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 47, л. 777–778.

³⁷ Коларов, Васил. *Щабс-капитан Копейкин. 10 ноември 1941 г. – В: Говори Радиостаницята „Христо Ботев“ (23 юли 1941 – 22 септември 1944). Том 1*. БКП, С., 1950, с. 237.

Митинг в подкрепа на Народния съд

е определена и непроменена до последния момент. Опитва да се позове на свободата на словото: „Аз като журналист обичам свободно да пиша, което желая и мисля, и което цензурата тогава може да ми разреши“. И декларира: „ще си понеса отговорността за това, което съм писал“³⁸. Появява се някакво усещане, че е объркан съдебният процес; че Кожухаров трябва да бъде изправен пред Шести състав – за съдене на писатели и журналисти, а не пред Втори. Но директорът на „Слово“ не се показва склонен на компромис. Когато го приканват да оповести отношението си към извършеното на 9 септември 1944 г., той е пределно сътръжан и точен. Отбелязва, че наблюдава делото на 9 септември *от затвора*, но желае то „да създаде един демократически, истински демократически режим в България“³⁹.

В писмена молба (*кратка записка*) от 31 януари 1945 г. – ден преди да чуе, че го осъждат на смърт – Кожухаров моли съда за *снихождение*. Опитва се да спаси живота си, признавайки, че в политическата и журналистическата си дейност е вложил *много темперамент*, без да прояви „политическа гъвкавост“, заради което е изправен пред съда заедно с „правителствените депутати“. Добавя: „някаи ме наричат романтик и поет в политиката и в това има нещо вярно“⁴⁰.

За Народния съд обаче „романтиката“ и „поезията“ на Тодор Кожухаров са нетърпими и престъпни. Съден като народен представител, но най-вече като автор на публицистични текстове и директор на вестник „Слово“, той симболизира онази част от публичното слово, което за дълго време ще бъде забранено в бъдещата НРБ – антисъветското и антикомунистическото. Чрез смъртната присъда то просто е показано *отрязано, изтрито* от литературното поле.

От спомените на царица Йоанна научаваме дори за особено *нетърпение*, с което носителят на това слово е отстранен завинаги. Когато на 1 февруари 1945 г. вечерта извеждат осъдените на смърт в двора на Съдебната палата от входа към ул. „Алабинска“ при конвой от шест камиона, една от гледките, които запомня царицата е тази:

„...Тодор Кожухаров, инвалид от войната и блестящ писател, вървеше, опирайки се на бастун; изведнъж извика: „Не трябва да плачем за нас, а за България.“ И запя националния химн „Шуми Марица“. Бе убит с удар от револвер.“

Ето така – съвсем буквално – Тодор Кожухаров е убит *непосредствено заради изречено слово*. Заради една реплика – предсмъртни думи на свободата, които искат да назоват причините за големия български плач на 1 февруари 1945 г.

*

Тези първи пет жертви сред писателите и публицистите, осъдени от Народния съд, представляват сложното сплитане на човешки съдби, исторически отговорности и социални роли, с висок политико-идеологически, но и екзистенциален залог. Осъдени като държавници, министри или депутати, те представляват същевременно знакови лица на българската литература – симболизиращи цели сегменти от литературното поле, които „народното правосъдие“ започва да изличава. Независимо от природата си и поводите си за създаване, тяхното слово през 1944-1945 г. се оказва *политическо*, а техните фигури на политици хвърлят плътни сенки върху литературното поле. След присъдите от 1 февруари върховните състави на Народния съд се профилират по сектори, един от които е *интелектуален* – за дейци на литературата, изкуството и журналистиката – през март и април. За тях смъртта може да почака.

Откъс от по-голяма студия

³⁸ Вж. Протокол от 9 заседание на Втори върховен състав на Народния съд..., л. 799–800.

³⁹ Пак там, л. 804.

⁴⁰ Вж. *Кратка записка от подсъдимия Тодор Павлов Кожухаров, 31 януари 1945 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 91, л. 167.